

KULTŪROS ISTORIJOS ŠALTINIŲ AKTUALIZACIJA

Elvyra Usačiovaitė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Šiame straipsnyje nušviečiamos knygos atsiradimo aplinkybės, būtent tai, kad ji išsirutuliojo iš darbo LKTI ilgalaikėje programoje „Kultūrų kaita ir sąveika XXI a. iššūkių sąlygomis“. Nusakomas leidinio tikslas ir pobūdis. Tikslas yra tirti kultūros istorijos rašytinius šaltinius, šitaip juos aktualizuojant. Kultūra turi daug aspektų, jos istorija apima įvairius periodus: nuo ištakų raidos pakopomis iki nūdienos. Vienam mokslininkui aprėpti visus kultūros istoriją atspindinčius šaltinius būtų sudėtinga. Nes jie pasižymi epochos savybėmis – tapsmu, sandaros komponentais, kalba. Tyrimo objekto sudėtingumas sąlygoja tai, kad knygoje publikuojamas tyrimas yra tarpdalykinis, – jame dalyvauja skirtingų humanitarinių sričių specialistai. Visų jų tekstai yra nauji, parašyti specialiai šiam leidiniui. Kiekvienas tyrėjas, siekdamas sužinoti daugiau apie praeities kultūrą, jos tarpsnius ir procesus, pristato bei analizuoja vis kitus istorinius rašytinius šaltinius, atspindinčius kultūros procesus bei reiškinius. Tai yra seni traktatai, kronikos, kiti archyviniai dokumentai. Teksto autorė glaustai pristato kultūros istorinius šaltinius tiriančių autorių straipsnius.

Raktiniai žodžiai: kultūros istorija, šaltiniai, 2024 m. mokslinė konferencija, LKTI ilgalaikė programa, filosofija, teologija, etnologija, Egon Friedell, Lietuvos mokslininkai

Kultūra – daugiasluksnis, daugiareikšmis, ilga istorija pasižymintis fenomenas. Bendrąja prasme kultūra yra suprantama kaip žmogiškos veiklos produktai ir sistemos, susijusios su reikšmių ir žinių kūrimu bei jų įveiklinimu¹. Tačiau ši samprata labai plati. Apskritai pastebėta, kad vienintelė definicija neegzistuoja; priskaičiuojama daugiau nei septyni šimtai kultūros apibūdinimų². Pagal metodologinę prieigą yra išskirti tokie požiūriai į kultūrą: antropologinis, sociologinis, didaktinis, psichologinis, istorinis. Jie gali toliau diferencijuotis pagal atskirus požymius.

Ši knyga skirta istoriniam požiūriui, konkrečiai – dėmesį telkiant į kultūros istorijos šaltinius. Tikslas – tirti istorinius kultūros šaltinius.

¹ *Tarptautinių žodžių žodynas*. Trečias pataisytas leidimas, sud. Aldona Bendorienė ir kt. Vilnius: Alma littera, 2004, p. 416.

² Valdas Pruskus, *Krikščionybė ir kultūra*. Vadovėlis, Vilnius: leidykla TECHNIKA, 2016, p. 10.

Toks sumanymas atsirado dirbant Lietuvos kultūros tyrimų instituto (LKTI) ilgalaikėje programoje „Kultūrų kaita ir sąveika XXI a. iššūkių sąlygomis“. Programos trukmė 2022–2026 metai. Ji apima įvairias kultūros temas. Pradedama nuo temos „Europos kultūrinių šaltinių tyrimai“, kreipiant dėmesį į ankstyvuosius – antikos ir viduramžių šaltinius, kurių plėtra padeda atskleisti dvasinių tradicijų raidą Europos, įskaitant Lietuvos kultūrai. Tarp knygos autorių taip pat yra ir kitos Ilgalaikės programos temos „Kultūros procesai ir krizių įveikos: žvelgiant iš XXI a. perspektyvos“ dalyviai. Tyrimų rezultatai buvo pristatyti LKTI surengtoje mokslinėje konferencijoje³ ir yra publikuojami šiame leidinyje. Tad išeinant iš Ilgalaikės programos perspektyvos leidinio tikslas yra tirti kultūros istorijos šaltinius nuo seniausių laikų, išskiriant reikšmingus antikos ir viduramžių veikalus, tęsiant baltų kultūrą liudijančiais dokumentais, papildant vėlesnių laikų Lietuvos kultūros šaltinių analize. Tai kolektyvinis darbas. Be tyrėjų, dirbančių minėtoje ilgalaikėje programoje, pasitelkta keletas mokslininkų, besidarbuojančių rašytinių istorinių šaltinių tyrimų srityje kitose institucijose. Tyrimas – tarpdisciplininis, jame dalyvauja įvairių humanitarinių specialybių atstovai: istorikai, filosofai, teologas, folkloristas. Yra gerai žinoma, kad dažniausiai rašytiniais istoriniais šaltiniais užsiima istorikai, tai – jų mokslinė sritis. Norint atsakyti į galintį kilti klausimą – kodėl drauge su jais šiame leidinyje dalyvauja filosofai, reikia prisiminti jau seniai tyrinėtojų pastebėtą filosofijos svarbą kultūros istorijai. Štai austrų XX a. pirmos pusės autorius Egonas Friedellis teigė, jog filosofija yra kultūros istorijos branduolys⁴. Remdamasis Hegeliu jis nurodo, kad būtent nuo filosofijos priklauso kiekvienos epochos sąmoningumas. Kalbėdamas apie tai autorius apibendrina: praeities karalių ir užkariautojų rezultatai nieko nereiškia prieš įtaką teisingos minties, patekusios į pasaulį ir nepaliaujamai jame plintančios. Lyginant

³ Konferencija *Kultūros istorijos šaltinių tyrimai ir jų aktualizacija* vyko 2024 m. spalio 2–3 d. LKTI salėje.

⁴ Egon Friedell, *Kulturgeschichte der Neuzeit*, Bd. 1, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1976, S. 23–24.

su menininku, kurio poveikis yra gyvas ir greitas, mąstytojas veikia lėčiau, ramiau, bet jo įtaka išlieka ilgai, būna neatremiama⁵. Šiam teiginiui pagrįsti pateikia įvairių pavyzdžių, tarp jų mini Platoną, kurio dialogai skaitytojui yra tokie paveikūs, tarsi jie būtų parašyti vakar. Kitas svarbus E. Friedellio pastebėjimas, kad praeityje žvelgiant į atskirą kultūrą, jos piramidę vainikuodavo religija. Kadangi istorijos vyksme, jos įvykiuose būdavo atrandamas dieviškumas. Religija persmelkdavo filosofiją, meną, papročius ir kitas sritis⁶. Todėl kultūros istorijai tirti labai svarbi yra teologija. Atsigręždami į Lietuvos kultūros poreikius galime akcentuoti kitų humanitarinių disciplinų atstovų svarbą jungiantis prie kultūros istorijos šaltinių tyrimų. Pavyzdžiui, tiriant senąją baltų kultūrą reikia pasitelkti etnologus, folkloristus, filologus.

Pastebėtina, jog šioje knygoje meno reiškinių ir artefaktų nenagrinėjame, apsiribojame senųjų rašytinių šaltinių paveldu, tokiais šaltiniais kaip filosofiniai traktatai, istorijos kronikos, kultūros procesą bei atskirus jos įvykius liudijantys aprašymai, protokolai ir kiti dokumentai.

Priklausomai nuo to, kad mūsų leidinio tyrimų objektas yra kultūros istorijos šaltiniai, knygos struktūra paremta chronologija, t. y. mokslininkų straipsniai išdėstomi pradedant nuo jų tiriamų ankstyviausių rašytinių šaltinių iki šiuolaikinių dokumentų. Knyga pradedama nuo antikos. Nesunku pastebėti, kad Europos kultūrai netgi iki šių dienų būdingas antikinis paveldas, pasireiškiantis tarptautiniais žodžiais, kurių gausu kasdieniame mūsų gyvenime, ypač oficialioje kalboje. Tai įvairios sąvokos, kilusios iš graikų ir lotynų kalbų žodžių. Pavyzdžiui, tokie mūsų leidinyje naudojami terminai kaip *kultūra*, *istorija*, *religija*, *epocha*, *autorius*, *aktualizacija* ir daugelis kitų, be kurių neįmanoma šiandieninė komunikacija, seniai yra tapę įprastiniais, todėl paaiškinimas jiems, ko gero, nėra reikalingas.

Dėl ypatingos antikos svarbos Europos kultūros pagrindams leidinys pradedamas nuo antikos šaltinių, stabtelint prie hermetizmo ir judaizmo

⁵ Ten pat, p. 23.

⁶ Ten pat, p. 25.

rašytinių šaltinių, kreipiant dėmesį į krikščionybės įtakos kryptį, toliau didžiąją knygos dalį paskiriant Lietuvos kultūros rašytinių šaltinių analizei. Knygą sudaro trys skyriai pagal aptariamų šaltinių chronologiją, o taip pat remiantis straipsnių tematika.

Pirmąjį skyrių „Kultūros istorijos šaltinių ištakos ir reikšmė kultūros istorijai“ pradeda iškilius filosofas, Vilniaus universiteto profesorius Naglis Kardelis. Savo straipsnyje remdamasis kai kuriais antikininiais, kūrybą nusakančiais žodžiais ir jų etimologija jis kelia filosofijos šaltinio genezės klausimą, suvokimo lygmenis ir jų sąsajas. Svarsto, kas įkvepia konkretų filosofą jo mąstymo situacijoje, kai šaltiniu tampa asmuo, jo filosofinė kūryba, daranti įtaką kitiems, išauganti į filosofinę mokyklą bei tradiciją. Nusako pirminio ir antrinio šaltinio vaidmenį. Naglio Kardelio įvairių filosofijos šaltinio aspektų aptarimas reikšmingas ne vien filosofijai, bet ir kitoms humanitarinių mokslų sritims.

LKTI direktoriaus, senųjų civilizacijų palikimo, vėlyvosios antikos (neoplatonizmo) ir filosofijos istorijos tyrinėtojo Rasiaus Makselio straipsnyje pristatyti trys rašytinių šaltinių rinkiniai, kurie atspindi tris religines-filosofines sroves. Tai vadinamasis Hermio Trismegisto korpusas, sudarytas iš atskirų traktatų, laikytas archajinės žmonijos išminties šaltiniu, kildintas iš Senovės Egipto mokymų bei vėlesnio graikų hermetizmo (religinio-filosofinio judėjimo). Kitas straipsnyje aptariamas šaltinių rinkinys yra krikščioniško turinio – Dionisijaus teologinis korpusas, kurio autorius tapatinamas su Atėnuose Pauliaus atverstu Dionisijumi, minimu Naujojo Testamento knygoje „Apaštalų darbai“. Trečias straipsnyje pristatomas veikalas „Zohar“ (liet. švytėjimas), atstovauja žydų dvasinio mokymo tradicijai, kurio autoriumi, kaip manyta, buvo Simeonas ben Yochai. Tai Biblijos komentarų ir dialogų apie žmogaus sielą, pasaulio kilmę bei sąrangą rinkinys. R. Makselis parodo, kaip amžiams slenkant šie šaltinių rinkiniai buvo pritaikomi prie atskiros epochos poreikių, kol pagaliau nagrinėjant jų turinį ir kalbos ypatybes, kaip klaidinga buvo paneigta jų autorystė, patikslintas datavimas. Tačiau įsigalėjusiam kultūriniam poveikiui įtakos tai neturėjo.

Krikščioniškos krypties tąsa leidinyje yra du kiti straipsniai, nukeliantys mus prie svarbaus pirmojo visuotinio Bažnyčios susirinkimo, įvykusio 325 metais. Kreipiamas dėmesys į jį todėl, kad 2025 metais buvo minimas šio įvykio 1700 metų jubiliejus. Teologas Saulius Rumšas išaiškina jo istorines aplinkybes, sušaukimo priežastis, Romos imperatoriaus Konstantino vaidmenį, gilinasi į susirinkimo dokumentus, kurie daugiausia buvo atstatyti iš vėlesnių šaltinių. Aptaria *Credo* (liet. Tikiu) maldos papildymą Jėzaus dieviškumo samprata, Susirinkimo laišką egiptiečiams ir kanonus, kuriais buvo sunorminta ano meto bažnyčių struktūra, liturgija, dvasininkų padėtis ir pan. Autorius įvertina Susirinkimo poveikį ankstyvųjų amžių Bažnyčiai ir jų aktualumą šiandien.

Religinių mokslų daktarė Kristina Mitalaitė apibrezia įvairių bažnytinių dokumentų rūšis, tarp jų – Nikėjos susirinkimo šaltinius, gilinasi į vėliau, praėjus daug laiko po susirinkimo, atsiradusį Pseudo Izidorijaus (IX a.) kanonų teisės rinkinį, kuriame pakoregavus paveldėtus ir papildžius naujai padarytais dokumentais buvo išryškintas didžiulis popiežiaus Silvestro (314–335) vaidmuo Nikėjos susirinkime.

Žymus Lietuvos istorikas medievistas Tomas Baranauskas tekste iškelia lietuvių kultūros faktus, jo įžvalgiai pastebėtus XIII–XIV a. Livonijos kronikose, kurios iš esmės rašo apie karo žygius. Autorius naujai išverčia iš vokiečių į lietuvių kalbą nagrinėjamų kronikų citatas. Prie straipsnio prideda minimų geografinių vietų sąrašą. T. Baranausko atliktas darbas yra svarbus indėlis į Livonijos kronikų tyrimus, įvertinus šiuos viduramžių istorijos šaltinius netikėtu – kultūros istorijos aspektu.

Bažnyčios istorikė Aldona Vasiliauskienė (1945–2025), graikų katalikų (unitų) tyrimų pradininkė Lietuvoje aptaria šv. Juozapato, gyvenusio XVI a., reikšmę religijai ir kultūrai, pateikia istoriografiją ir nuveiktus edukologijos darbus šiuo klausimu. Gera proga susumuoti visą turimą informaciją apie tai buvo 2023 metai, kuriuos Lietuvos Respublikos Seimas paskelbė šv. Juozapato metais. Mokslininkė aptarė atliktų darbų visumą dviem etapais: ruošiantis šiems metams ir jiems bėgant. Deja, Aldona

Vasiliausienė publikuoto šio savo straipsnio nesulaukė, rengiant knygą 2025 metų vasarą ji mirė.

Antrajame knygos skyriuje „Senovės baltų kultūros atšvaitai rašytiniuose šaltiniuose“ gilinamasi į XV–XVII a. istorijos šaltinių duomenis apie baltų kultūrą, kurios svarba Lietuvos kultūros istorijai neabejotina.

Istorikė Inga Baranauskienė analizuoja menkai ištirtą LDK kuni-gaikščio Algirdo (1374–1377) laišką Konstantinopolio patriarchui, kuris lietuvių kalba buvo paskelbtas išėivijos istoriko Algirdo M. Budreckio monografijoje⁷. Laiške LDK valdovas motyvuoja savo atsakymą priimti Rytų krikščionybę ir kelis kartus pamini saulės garbinimą. Autorė pagrindžia šio laiško autentiškumą, nušviečia tarptautines aplinkybes, aptaria saulės garbinimą Lietuvoje, pasitelkdama kitus baltų religijos ir mitologijos šaltinius.

Elvyra Usačiovaitė pateikia mokslinius įrodymus dėl XVI a. Luco Davido „Prūsijos kronikoje“ užrašyto religinio prūsų aukojimo patikimumo. Šį ir kitus kronikoje aprašytus ožio aukojimo papročius vertina etnologiniu – papročių žinovo požiūriu, išvertusi aprašymus iš vokiečių į lietuvių kalbą atkreipia dėmesį į svarbias detales.

Žymus baltų kultūros tyrinėtojas Rimantas Balsys savo straipsnyje aptaria lietuvių ir prūsų dievybes, kurios laikytos susijusios su ligų gydymu. Susistemina randamas rašytiniuose šaltiniuose žinias, išryškindamas atliekamas apeigas, jas lygina su baltų kultūros atšvaitais tradiciniuose lietuvių liaudies papročiuose.

Simono Daukanto kūrybos tyrėja literatūrologė Roma Bončkutė straipsnyje gilinasi į šaltinius, pagal kuriuos S. Daukantas citavo savo veikale „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845) Jeronimo Prahieško pasakojimą apie jo misiją, vykdytą Žemaitijoje XIV a. pabaigoje ar XV a., gerai žinomą senosios kultūros tyrinėtojams. Galime priminti, jog misionierius paliudijo čionykščių gyventojų sakraliais laikytus saulę,

⁷ Algirdas M. Budreckis, *Algirdas, senovės Lietuvos valstybininkas, jo veikla ir laikai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021, p. 323–326.

ugni, žalčius ir miškelius, pasakoja organizavęs alkų naikinimą, viename iš jų iškirtęs seną galingą ąžuolą, kuris laikytas dievų buveine. Dėl to didžiajam kunigaikščiui Vytautui pasiskundė moterys ir valdovas uždraudė Jeronimui tęsti misiją, įsakė išvykti iš šalies. Pasakojimą apie šį nutikimą publikavo rašytojas ir istorikas Enėjus Silvijus Piccolominis, vėliau tapęs popiežiumi Pijumi II. Tad R. Bončkutė atlikdama tyrimą nustato kitus tarpinius šaltinius, kuriais naudojosi S. Daukantas.

Trečiajame knygos skyriuje „Kultūros istorijos šaltinių saugojimas, sisteminimas, publikavimas“ yra nagrinėjami XX a. – XXI a. pradžios rašytiniai šaltiniai. Trys iš jų skirti kultūros ir mokslo institucijų rašytiniams šaltiniams.

Žinomos istorikės Henrykos Ilgiewicz straipsnis yra persmelktas Lietuvos archyvuose surinktais gausiais dokumentais, kuriais remdamasi ji tiria Vilniaus Stepono Batoro universiteto archyvą, jo įkūrimą, sudėtį ir veiklą 1938–1939 metais.

XX a. Lietuvos kultūros ir mokslo istorikas, Baltijos šalių mokslo istorikų ir filosofų organizacijų ir renginių dalyvis Romualdas Juzefovičius, gilindamasis į Lietuvos kultūros, mokslo ir visuomenės sąveikų raidą, nagrinėja Pirmosios Lietuvos Respublikos metais Kaune veikusių visuomeninių organizacijų kultūrinį darbą. Tam pasitelkia rankraščių iš Lietuvos bibliotekų ir archyvų fondų: organizacijų narių sąrašus, planus, ataskaitas, posėdžių protokolus, pranešimų tekstus, korespondenciją, memuarinio pobūdžio liudijimus. Apibūdinami draugijų tikslai, asmenybių veikla, atskleidžiami ryšiai su užsienio šalimis.

Filosofas Gintaras Kabelka kaip šaltinį panaudoja sovietmečio filosofų straipsnius ano meto populiarioje kultūrinėje periodikoje, pastebi juose kai kurių filosofų įdomias išvalgas, net kritines mintis sovietinės sistemos atžvilgiu. Nors jokia kritika nebuvo galima ano meto akademi-niuose filosofų darbuose.

Žymus antikos veikalų vertėjas iš lotynų į lietuvių kalbą Darius Alekna kelia svarbų klausimą dėl įvertinimo kriterijų publikuojamų šaltinių Lietuvoje. Mokslinis vertimas nėra vien tik teksto išvertimas, bet

ir komentarų rengimas, ir specifinis daugiaplanis darbas, kuriam reikalingas epochos, kai veikalas buvo parašytas, filosofijos, religijos, istorijos išmanymas. Visas šis mokslinis darbas yra nuvertinamas, kai į vertimo publikaciją žiūrima vien tik kaip į teksto išvertimą. D. Aleknos straipsnis, kuriame pateikiami bei aptariami faktai ir dokumentai, gali pasitarnauti kaip šaltinis kultūros istorijai.

Apibendrinant visus publikuojamus tyrimus, galima tarti, nors šioje knygoje pristatyti anaip tol ne visi kultūros istorijos šaltiniai, dėmesio centre – aktualizuoti tik kai kurie iš jų pagal LKTI vykdytos Ilgalai-
kės programos uždavinius, tačiau matome, kad atlikta kultūros šaltinių analizė ir temų diapazonas atspindi turtingą praeities kultūros istorijos paveldą. Tyrime panaudojant skirtingas prieigas, vieniems autoriams em-
piriškai, kitiems konceptualiai ir įvairiais aspektais nagrinėjant kultūros istorijos šaltinius, siekta jų sinergijos. Leidinys pasižymi naujomis įžval-
gomis ir išvadomis, atskleidžia galimas perspektyvas, yra rimta paskata tolimesniems darbams.

ACTUALIZATION OF CULTURAL HISTORY SOURCES

Summary

This article highlights the circumstances surrounding the creation of the book, specifically that it emerged as researchers at the Lithuanian Institute of Cultural Studies were working within the framework of the Institute's long-term program 'Cultural Change and Interaction in the Context of 21st-Century Challenges.' The goal of our publication aligns with one of the objectives of that program – to study sources of cultural history and thereby actualize them, as they form the foundation of knowledge about culture. The book also includes contributions from several scholars who are not part of this program. In 2024, our Institute hosted a scholarly conference dedicated to the theme of cultural history sources. This book examines a broad spectrum of written sources: ancient philosophical and religious treatises, historical chronicles, as well as cultural documents from later periods and contemporary times. The research conducted is interdisciplinary, bringing together the efforts of humanities scholars from various fields to analyse written sources of cultural history. Different specialists are involved depending on the object of study—culture—which is a multilayered and multi-meaning phenomenon. In international scholarship, the importance of philosophy to cultural history has long been recognized, as the consciousness of each era depends on its philosophy. Religion was also an inseparable part of past cultures, which is why the study of cultural history requires the involvement of a theologian and specialists in religion. Naturally, historians are essential as well, capable of analyzing various historical sources, while ethnologists are needed to understand and interpret ancient customs. The articles in the book are arranged chronologically—from the earliest sources examined to contemporary documents. The structure of the book, consisting of three chapters, is based on both chronology and thematic commonality among the authors. This article presents the contributions of the authors who analyse these sources in the book.

Keywords: cultural history, Egon Friedell, sources, 2024 scholarly conference, Lithuanian Institute of Cultural Studies long-term program, philosophers, historians, theologian, ethnologists